

BOROS ANIKÓ
PUSZTAVÁM
1944

Tanú(ság) – vallomás – emlékezet

KRONOSZ KIADÓ

Boros Anikó

Pusztavám

1944

BOROS ANIKÓ

PUSZTAVÁM

1944

Tanú(ság) – vallomás – emlékezet

Fordította
VITÁRI ZSOLT

KRONOSZ KIADÓ
PÉCS, 2022

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában
2022-ben megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

print ISBN 978-615-6339-57-7

pdf ISBN 978-615-6339-58-4

Az eredeti publikáció magyarra fordítását a németországi székhelyű
Zeitlehren Alapítvány támogatása tette lehetővé.
Külön köszönet Dr. Agnes Hartmann-nak.

Olvasószerkesztő
BELLUS IBOLYA

A borító Kovács Jánost és mostohaapját, Reiner Bélát ábrázoló fotó
felhasználásával készült
Photonr.: 54806, courtesy of John Kovacs. United States Holocaust
Memorial Museum Archives, Washington, DC.

© Boros Anikó, 2022
© Vitári Zsolt, 2022
© Kronosz Könyvkiadó Kft., 2022

„[...] az emlékeztetés mégis megkötött, kijelölt egy pontot, s a pont olyan határozott és hangsúlyos volt, olyan erővel figyelmeztetett arra, hogy ami most történik velünk, az nem más, mint egy régebbi történés vonatkozása, s ugyanúgy fog vonatkozni mindarra, ami elkövetkezik, mint ahogyan utalás egy még régebbire [...]”¹

Nádas Péter

¹ Nádas Péter: *Emlékiratok könyve*. Jelenkor, Pécs, 2003, I. kötet, 73.

Tartalom

I. BEVEZETÉS	11
A kutatás állása	12
Források, módszertani megfontolások, szerzői perspektíva	16
Kérdések és célok	20
Szerkezet	21
II. TÖRTÉNETI BEVEZETÉS	25
A magyarországi németek történetének vázlata az újkori betelepítésektől	25
„Ubi populus, ibi obulus” – Németek Magyarországon 1711 és 1938 között	25
A Magyarországi Németek Szövetsége (Volksbund)	30
A magyarországi németek menekülése és elűzése	33
A szocializmus időszaka, 1949–1989	36
1989 és azután	39
A magyar zsidóság történetéhez	40
Emancipáció, asszimiláció, új irány – változásokkal teli időszak 1848 és 1918 között	40
Befogadás, kirekesztés, passzivitás – a két világháború közötti időszak	42
Zsidó munkaszolgálat a magyar hadseregben	44
A Horthy-proklamáció	48
Pusztavám	50
Geretsried	54
Testvérvárosok és kontinuitás	56

III. A PUSZTAVÁMI TÖMEGGYILKOSSÁG TANÚSÁGA	59
Tanú, tanúvallomás, tanúság	59
A tanúság kritikája/tanúságszkepticizmus	62
A tanúság formái	66
A tanúság episztemológiája	74
A zsidó munkaszolgálatosok tanúsága	80
A pusztavámiak tanúsága	124
A Pusztavámról elűzöttek tanúsága: „az egyik keleten, a másik nyugaton”	173
A Pusztavámon állomásozó katonák tanúsága	233
IV. A PUSZTAVÁMI TÖMEGGYILKOSSÁG EMLÉKEZETE	275
A pusztavámi tömeggyilkosság emlékezhordozói	277
Az emlékezés médiumai – állapotfelvétel	280
Megkövült emlékezet: sírok és emléktáblák	280
Írásba foglalt emlékezet	286
Áldozati narratívák: menekülés és elűzetés a zsidó munkaszolgálatosok lemészárlásával szemben	292
V. ÖSSZEGZÉS	305
Az „egyetlen” rekonstrukció lehetetlensége	306
1944. október 15.	310
A tömeggyilkosság	312
A tömeggyilkosság után	313
A megosztó Volksbund	314
Belső ellentmondásosság, áldozati konkurencia és erőforrás-megoszlás	315
„A németek”, „a bundisták” és Stammler	317
A tömeggyilkosság tanúsága	326
A tanúk és a szemközti fél dialektikája	326
A tanúk elbeszélőperspektívája és értelmezési teljesítménye	329

A tanúság formái	332
Toposzok, nyelvezet és cirkuláció	334
Hallgatás	336
Mi marad? Töredezett, kibékíthetetlen emlékezet?	336
FÜGGELÉK	343
A 107/320. sz. század és az ún. „orvosszázad”	343
A meggyilkolt munkaszolgálatosok	343
Az elmenekült zsidó munkaszolgálatosok	346
Képek jegyzéke	348
Rövidítésjegyzék	349
Források és irodalom	351
Személynév-mutató	369
Településnév-mutató	373

I Bevezetés

Jelen munka az 1944. október 16-i Pusztavámon történt tömeggyilkossággal foglalkozik. A főleg magyarországi németek által lakott faluban 1944 őszén két zsidó munkaszolgálatos század állomásozott. 1944. október 15-én hangzott el a rádióban Horthy Miklós kormányzó proklamációja. A zsidó munkaszolgálatos századok faluban elszállásolt tagjai a kihirdetett fegyverszünetet ünnepelték, és reménykedtek abban, hogy hamarosan szabadulnak a munkaszolgálatból. A bizonytalanság és a káosz mind a „nagypolitikában”, mind pedig a magyarországi német településen nőtt. A sikeres puccs következtében Horthy azonban visszavonta nyilatkozatát, és kinevezte kormányfőnek és egyúttal államfőnek a nyilasok vezetőjét, Szálasi Ferencet. Az események a faluban áttekinthetetlenné váltak, a feszültség csúcspontjára ért. 1944. október 16-án több mint kétszáz munkaszolgálatost gyilkoltak le a falu szélén. A századok néhány tagja a megelőző éjszaka folyamán el tudott menekülni, és így elkerülte a tömeggyilkosságot. Néhányuknak sikerült az utolsó háborús hónapokat túlélni, és életüket többek között Izraelben, Svájcban, Csehszlovákiában, Magyarországon és az Egyesült Államokban folytatták.

1944 őszén a faluban nemcsak távoli tudósítások révén volt jelen a háború, hanem közvetlenül is érezhető volt. Menekültoszlopok érkeztek a bánáti „népi németek” ún. „vad elűzése” után, és Nyugatra tartva a falu lakosainál kerestek menedéket. A magyarországi német közösségbe zaklatásról, támadásokról és fosztogatásokról szóló jelentések érkeztek. Közben közeledett a front, a Vörös Hadsereg már magyar földön járt. A Magyarországi Németek (Nép)Szövetségének (Volksbund) helyettes helyi csoportvezetője 1944 decemberében számos falubéli menekülését szervezte a Harmadik Birodalom irányába.

A faluban maradók a kb. tizenkétfélmillió közép- és kelet-európai németiség sorsában osztoztak. 1946 és 1948 között a magyarországi németek mintegy felét űzték el a későbbi NSZK és NDK területeire,

ezdetben az amerikai, majd a szovjet megszállási övezetbe. A faluból elűzöttek a szovjet megszállási zóna különböző településein találták magukat. Néhány elmenekülő német, akik időközben az amerikai övezetben találtak új hazára, kapcsolatot kerestek az elűzöttekkel. Közülük sokan úgy határoztak, hogy az 1944-ben elmenekülők első településéhez csatlakoznak a bajorországi Geretsriedben.

A részben a menekültek és később az elűzöttek által alapított település – ma város Bajorországban – és a Magyarországon maradók között a következő évtizedekben szoros kapcsolat alakult ki, melyek végül az 1989–1990-es rendszerváltások után a két település, Geretsried és Pustavám hivatalos testvérvárosi kapcsolatában csúcsosodtak ki.

A háború után több vizsgálat indult a pusztavámi tömeggyilkosság felderítésére. Jóllehet 1947-ben még népbírósági ítélet¹ is született, sem annak végrehajtására, sem pedig a tömeggyilkosság részeseinek pontos azonosítására nem került sor. A történések feltárása és a tömeggyilkosság emlékezete máig feszültségekkel teli, manipulált, és eszközként használják. Az esemény transznacionális jellege, a bűnrészesség különböző formái és a tömeggyilkossággal több országban foglalkozó intézmények tisztázatlan státusa megnehezítették a vizsgálatot és a történeti feldolgozást, ami így a mai napig a kutatás hiátusának tekinthető.

A kutatás állása

A pusztavámi tömeggyilkosságról a mai napig nem jelent meg kielégítő kutatási eredmény. A legtöbb munkában a számtalan második világháború alatt elkövetett bűncselekmény sorában példaként jelenik meg a pusztavámi mészárlás, anélkül, hogy az behatóbb elemzés tárgyát képezné, és minden rendelkezésre álló forrást figyelembe vennének.² Randolph L. Brahm *A magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája* című könyvében a következőképpen írja le az eseményt:

¹ Az ítéletet 1947. november 5-én a székesfehérvári népbíróság hozta. Stammeler, ÁBTL, O-14922/71, 6–25. A székesfehérvári népbíróság ítéletét németre fordították, és továbbították a frankfurti államügyészségnek. Stammeler, BArch, B162/9583, 43–74.

² Így Lévai *Fekete Könyvében* sem, amely a magyarországi zsidóüldözés egyik első történeti feldolgozása volt. „Pusztavámon a jolsvai orvos-, mérnökszárad 160 tagját gyilkolják le.” LÉVAI 1946, 215–216.

„Az 1940-es évek elején a helyi német ajkú lakosság körében a »népi németek« szövetsége, a nemzetiszocialista célokat követő Volksbund erős befolyásra tett szert. 1944. október 15-én a Horthy kormányzó proklamációjáról értesült – eredetileg Jolsván felállított, később pedig Pusztavámra szállított – zsidó orvos-mérnök munkaszolgálatos-század tagjai »a háború végét« nyilvánosan ünnepelték. A váratlan közlemény, a zsidó munkaszolgálatos-csoportok helyenként zajos örvendezése a német érzelmű lakosok körében izgalmat váltott ki, s több Volksbund-vezetőt félelemmel töltött el. A pusztavámi németek vezetői a székesfehérvári SS-parancsnoksághoz fordultak »védelemért«, egyben a munkaszolgálatosok készülő »láadását« jelentették. A felfegyverzett SS-ek akcióra készen, teherautón érkeztek a faluba. Hamarosan megkezdték a legnagyobb részét fiatal magyar munkaszolgálatosok egybegyűjtését, és a község határában halomra lőtték őket. A 216 áldozat holmijain másnap a vérengzést tevékenyen segítő volksbundisták osztoztak. A tömegkivégzés áldozatait a háború után exhumálták, sírjuk a budapesti Kozma utcai zsidó temetőben van.”³

Ez az ábrázolás meghatározza mind a történettudományos szövegeket, mind az újságokban és folyóiratokban megjelent cikkeket és nekrológokat.⁴ A forrásokat elsősorban a zsidó túlélők tudósításai,⁵ valamint a székesfehérvári népbíróság ítélete képezik.⁶ E munka keretében elvégzett kutatások alapján kiderült, hogy csak egyetlen tanulmány, a *Kelet-Európai népi németek, a második világháború és a holokauszt. Konstruált etnicitás, tényleges genocídium* című munka vette figyelembe a német levéltári forrásokat, az is nagyobb kontextusban, miközben a pusztavámi tömeggyilkosságot pár sor erejéig csupán illusztrációként említi.⁷

³ BRAHAM 2007, 449–450.

⁴ E munka fő részében a kiválasztott szövegek részletes elemzése következik. Vö. ARATÓ 1960.; KERTÉSZ F. 1990.; GÁBORJÁN 1994.; KERTÉSZ F. 1996.; ASZÓDI–DOBROSSY 2002.; J. MEZŐ 2005.; RÁTKAI é.n.

⁵ Különösen Dr. Szász Károly szemtanú tudósítása kering a köztudatban: VIHAR 1945, 140–141.

⁶ Stammer, ÁBTL, O-14922/71, 6–25. Német fordításban: Stammer, BArch, B162/9583, 43–74.

⁷ BERGEN 1999, 75.

2008-ban jelent meg Polgár Antal Péter helytörténész *Perbe fogott múlt* című kötete. Ebben jelent meg egy 41 oldalas tanulmány *Legenda és valóság: Pusztavám, 1944. október 16.* címmel.⁸ E tömeggyilkosságról szóló, eddig legrészletesebb tanulmányt azonban kritikusan kell kezelni, mivel a tudományos, minőségi követelmények csak részben teljesülnek, a szerzőnek erős szubjektív hajlama van arra, hogy a nem túl számos forrását bizonyos indítékkal értelmezze. A saját maga által kitűzött célja az volt, hogy felszámolja a pusztavámi tömeggyilkosság körüli „legendákat”, s hogy megmutassa, mi is történt „valójában” azon a napon. E célból időrendi sorrendben idézett már megjelent szövegekből, így például Lebovits Imre *Zsidótörvények – zsidómentők* című könyvéből, amely Dr. Szász Károly zsidó túlélő tanúvallomása alapján írja le a történeteket:

„A nyilas uralom első napján, 1944. október 16-án, Pusztavámon a helyi sváb lakosság feljelentésére egy német alakulat kivégezte az ún. jolsvai orvosszázadot, 216 embert.”⁹

Polgár a történések Lebovits általi ábrázolását a következőképpen kommentálja:

„Talán megbékélhetnénk ezekkel a mondatokkal, ha igazat állítanának. De ezek a mondatok hazug mondatok.”¹⁰

E tudományos szövegek esetében szokatlanul éles és érzelmetli nyelvezettel Polgár azt állítja, hogy ő az eddig megjelent munkák szerzőivel semmi esetre sem ért egyet, mert azok a „sváb lakosságot” általánosítva szintén felelősnek állítják be. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából származó forrásait úgy értelmezi, hogy azok által a zsidó túlélők tömeggyilkosságot megelőző eseményekről tett kijelentései cáfolhatók, és a pusztavámiak a történelem és a politika áldozatainak tekinthetők. A zsidó munkaszolgálatosokra való utalását

⁸ POLGÁR 2008.

⁹ LEBOVITS 2007, 132.

¹⁰ POLGÁR 2008, 96.

szintén kritikusan kell értékelni, mivel történetileg relativizáló kijelentéseket tesz:

„Pusztavámon ugyanis nem volt munkaszolgálatos tábor. [...] A különleges század zsidó – mondjuk ki – katonáit, mert hiszen ők is azok voltak, zömmel a svábok lakóházaiban szállásolták el.”¹¹

Ezzel arra utal, hogy a zsidó „katonák”¹² más katonák lövései nyomán haltak meg, ami a háborúban teljesen „elfogadható és érthető”. Megpróbálja relativizálni a tömeggyilkosságot, a felelősség kérdését pedig externalizálni. Nem az a célja, hogy új ismereteket nyerjen a tett elkövetésének körülményeivel és a tettesekkel kapcsolatban, hanem a pusztavámiakat állítja be az eddigi történetírás áldozataiként. A szerző ilyesfajta motivációjában valószínűleg osztozott kiadóként a Móri Német Önkormányzat is.

Polgár egyik fő érvelése a zsidó túlélők tanúvallomásaira, kivált Dr. Szász Károly tanúskodására¹³ vonatkozik:

„A túlélő orvos jelen esetben éppen azokra a történésekre *nem tanú*, amelyek a legfontosabbak: a 216 (vagy ki tudja, pontosan hány) zsidó kivégzésére. Mint – állítólag – maga mondja, a szökése után történeteket, a »továbbiakat a törzsőrmester elbeszélése alapján tudom.« [kiemelés az eredetiben].¹⁴

Polgár elvitatja a szerző autoritását, és kétségbe vonja a tudósítás autenticitását, mivel a mézszárlást túlélő munkaszolgálatos a cselekmény elkövetésének időpontjában nem is tartózkodott a tetthelyen, így a tömeggyilkosságot nem is tudja igazolni. Ez az érvelés nem egyedi a holokauszt¹⁵ esetében. A hitelesítés lehetetlenségét, az aporiát, hogy ma

¹¹ Uo. 100.

¹² A zsidó munkaszolgálatról lásd a *Történeti bevezetés* című fejezetet.

¹³ VIHAR 1945, 140–141.

¹⁴ POLGÁR 2008, 98–99.

¹⁵ Ebben a kötetben a holokauszt és soá fogalmakat használjuk. Jóllehet Giorgio Agamben joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a holokausztot mint fogalmat nem kívánatos szakralizálás jellemzi, („[...] a »holokauszt« távoli kapcsolatot létesít Auschwitz és a bibliai olah között, vagyis a gázkamrákban elszenvedett halál és a »a szent és magasztos céloknak való alávetettség« között, ami sértő gúnynak hangzik. Ez a kifejezés

csak azok tudósíthatnak a holokausztról, akik a borzalom utolsó állomását át sem éltek, Polgár arra használja fel, hogy más tanúknak ítélje az értelmezés elsőbbségét, s hogy ezáltal a pusztavámi tömeggyilkosságról kialakított narratíváját igazolja. Éppen a tanúvallomások közötti konkurencia hívja fel a figyelmet a pusztavámi tömeggyilkosság feltárására ebben a kötetben alkalmazott kutatási módszertan fontosságára.

Források, módszertani megfontolások, szerzői perspektíva

A pusztavámi tömeggyilkosság sokféle ember élettörténetének lett része, akik függetlenül attól, hogy zsidó túlélők, elmenekült magyarországi németek vagy légvédelmi osztagosok voltak, e történetét kivétel nélkül el kell, hogy helyezték saját életrajzukban. Ezeket az embereket vagy különböző intézmények idézték meg tanúként, vagy önéletrajzi dokumentumokat hagytak hátra, melyeket a következőkben elemzünk.¹⁶ Azokra, akik sem szóbeli, sem írásbeli vallomást sem tettek, nem térhet ki az analízis. E hallgatag tanúk azonban végigkísérik az olvasást, mert újra és újra arra hívják fel a figyelmet, hogy a források csak a tanúk egy részét engedik szóhoz jutni, s ennek következtében elkerülhetetlen a szelekció, és sok hang meg sem jelenik. Még azoknál is biztosítani kell a következetes önreflexiót és a kiválasztott és kidolgozott módszertani korpusz általi állandó ellenőrzést, akiknek elbeszélése a szerző számára írásban vagy videófelvételként rendelkezésre állt, mivel a hivatásos interpretáló – Bourdieu-vel szólva – hajlamos arra, hogy cinkosságot vállaljon az elbeszélővel, és elfogadja az általa ajánlott mesterséges jelentésteremtést.¹⁷

nem csupán elfogadhatatlan összehasonlítást feltételez a krematóriumok kemencéje és az oltárok között, de egy olyan szemantikai örökséget is összegez, amely kezdettől fogva antiszemita jellegű.” AGAMBEN 2003, 26.). Ennek ellenére egyetlen más fogalom sem volt képes teljesen átvenni e szó funkcióját. A holokauszt fogalomhasználatának mellőzése már csak amiatt is kudarcba fullad, hogy neves kutató- és képzőintézetek elnevezésében is megtalálható, mint például az Egyesült Államok Holocaust Emlékmúzeuma (United States Holocaust Memorial Museum) nevében.

¹⁶ A tanúságról lásd az elméleti bevezetést a *Tanú, tanúvallomás, tanúság* című fejezetben.

¹⁷ BOURDIEU 1998, 76.

A pusztavámi tömeggyilkosságra vonatkozó források – ahogy az az esemény transznacionális jellege és utóélete alapján is sejthető – több országban található, mégpedig Németországban, Izraelben, Magyarországon és az Egyesült Államokban. A fennmaradt szövegek többsége tanúvallomás, melyek különféle kontextusokban keletkeztek. Nem találtam olyan dokumentumokat, amelyek a tömeggyilkosság idejéből a német, illetve a magyar állam- és katonai apparátustól származnak.

Összesen több mint kettőszáz, a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltárban (SzfvPL), Budapest Főváros Levéltárában (BFL), a ludwigsburgi Szövetségi Levéltárban (Bundesarchiv, BArch), az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL), a Szövetségi Levéltár Teherkiegyenlítési Levéltárában (Bundesarchiv – Lastenausgleichsarchiv, BArch LAA), az USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Levéltárában (Visual History Archive der USC Shoah Foundation, VHA) és a Jad Vasem Intézet levéltárában őrzött tanúvallomás képezi e vizsgálat alapját. Ezenkívül fontos dokumentumokat értékeltem ki a Magyar Nemzeti Levéltár Fejér megyei Levéltárából (FML) és a geretsriedi városi levéltárból (Archiv der Stadt Geretsried). A levéltári anyag 1945 és 2001 között keletkezett.

A levéltári állagok kiegészítésekképpen az elemzésbe számos újságcikket, nekrológot és a *pusztavámi Heimatbuchot* is belevontam.¹⁸ Több kutatóút keretében (2013–2017) felkerestem a tömeggyilkosság emlékhelyeit Pusztavámon, Budapesten és Geretsriedben, ahol fényképeket és kutatási feljegyzéseket készítettem.

A több ezer oldalas korpuszt a „kevert módszerek” elve (*Mixed Methods*) alapján többlépcsős modellben dolgoztam fel és értelmeztem. A levéltári forrásokat több, erre a célra tervezett, egymással összekapcsolt táblázat segítségével rögzítettem, melyekben a dokumentumok alapvető jellegzetességeit tüntettem fel. Ez alapján négy tanúcsoportot (zsidó túlélők, pusztavámiak, elűzött németek, hadsereg kötelékébe tartozók) határoztam meg, amelyekhez a különböző levéltárakból származó tanúvallomásokat rendeltem. A mindenkori vallomásokat először egymástól elválasztva dolgoztam fel, így minden tanúvallomás osztatlan fgyelemben részesült. A következő szakasz-

¹⁸ A felhasznált források jegyzékét lásd a mellékletben.

ban minden vallomást sajátos szempontok alapján vizsgáltam meg, és választottam ki mély elemzésre. A kijelölt forrásokat többszintű értelmezőmodell szerint elemeztem, melynek alapját a forráskritika és a hermeneutikai módszer kombinációja képezte. Minden tanúvallomást egyedinek, szingulárisnak tekintettem, s így az 1944. október 16-i tömeggyilkosságokról tett vallomások sokszólamúsága nem tűnt el. Ez a polifónia igazolja a múlt és az emlékezet sajátos multiperspektivikusságát, ami a tanúságtételekben különböző tényezőkkel összejátszva manifesztálódik.

A tanúság párbeszédés struktúrája kapcsán az interjúkészítők, kihallgatók, illetve beszélgetőpartnerek hiányzó adatai szinte állandó problémát jelentettek. Általában nem gyűjtöttek és őriztek adatot róluk, jóllehet ezek a vallomások értelmezésében jelentőséggel bírtak volna. Ezekben az esetekben érvényesnek tekintetem Reinhart Koselleck megfogalmazását a „források vétőjogáról”, vagyis, hogy csak utalni tudok arra, milyen hatást gyakorolhat az interjúkészítő a vallomásra magára. A hiányzó dokumentumok következtében ezt a hatást azonban nem lehetett meghatározni és tovább részletezni.¹⁹

Az elemzés számára jelentős – a holokauszt kutatásban azonban nem ritka – jelenség az egyes tanúcsoportoktól származó források mennyiségi egyenlőtlensége. Miközben az elűzött németek, a pusztavámiak és a hadsereg kötelékébe tartozók tanúvallomásai teszik ki együttesen a teljes korpusz túlnyomó részét, csak kevés zsidó túlélő tudósítására bukkantam. A tömeggyilkosság áldozatai kényszerűen nem tehetek vallomást magukról, a pusztavámi méészárlás és a háború utolsó hónapjainak túlélői nem okvetlenül tettek vallomást. Ezáltal a források szempontjából egyensúlyhiány keletkezett a tettesek, a szemtanúk és az áldozatok tudósításai között.

Ennek ellenére a rendelkezésre álló vallomások lehetővé teszik a kutatási téma multiperspektivikus megközelítését. A hozzájuk való közelítés különleges gondosságot és elméleti „felvérteztséget” követel, melyek segítségével a szövegek megismerhetők, anélkül, hogy

¹⁹ „Szigorú értelemben a források sohasem adhatják szánkba a mondanivalót. Az olyan állítások elé mindenestre gátat emelnek, amelyeket nem *szabad* kimondanunk. Ebben áll a források vétőjoga. Nekik köszönhető, hogy nem kockáztathatunk és nem tűrhetünk meg olyan értelmezéseket, amelyek egész egyszerűen hamisak, vagy szemmel láthatóan megengedhetetlenek.” KOSELLECK 2003, 237.

az egyes tanúságtételek sajátosságát elveszítenénk vagy őket akár annyira általánosítanánk, hogy egyfajta mesternarratíva keletkeznék. E munka tudományágakat átfogó megközelítése lehetővé teszi a történeti tárgy komplexitásában való szemügyre vételét és egyúttal reflexiók és felismerések felmutatását a „tanúság” kultúratudományi koncepciója számára. A mikrotörténeti megközelítés révén a cselekmények, azok egyes szereplők szintjén jelentkező feltételei, terei és értelmezései, valamint szociális beágyazódásai, összefonódásai és diszpozíciói állnak a vizsgálat középpontjában. Ebből a mikroanalitikus perspektívából kifolyólag rajzolom meg a mikrotörténeti folyamatok politikai, társadalmi, kulturális és gazdasági dimenziójával fennálló kölcsönhatásokat.

A módszertani megfontolások kiegészítéseként bemutatom a saját pozíciómat, vagyis elhelyezem magam e munka szerzőjeként, hogy tudatosan utaljak arra: a történeti-kultúratudományi felismerések nem szerezhetők meg állásponttól függetlenül. A kutatás tárgyával való első érintkezés a 2010-es évek elején a berlini Collegium Hungaricumban végzett munka során történt. A téma iránti markáns érdeklődésem több körülményből adódott, melyek a szakmai előmenetelem mellett a saját életutamból következtek. Egy magyarországi német család leszármazottjaként közvetlen közelből élhettem át a második világháború magyarországi német emlékezetét és a „menekülés és elűzés”²⁰ tapasztalatát a családtörténetben. A pusztavámi tömeggyilkosság földrajzi elhelyezése a gyermekkorom szomszéd falujában megtörtént eseményként – melyről családtagjaim sem hallottak, s magam is csak Berlinben szereztem tudomást – megerősítette kutatói ér-

²⁰ A „menekülés és elűzés” toposzá váló, elválaszthatatlan fogalom párként jelöli a második világháború végén és azután a közép-európai németiséget érintő etnikai tisztogatások sorozatát, mely során 12-14 millió német kényszerült elhagyni hazáját. Magyarországon ezzel szemben a mai napig a történeteket ártalmatlanabbnak feltüntető „kitelepítés” megnevezés terjedt el. Jóllehet Magyarország valóban csak azt követően kezdte meg a németek elűzését, hogy arra a potsdami konferencia döntése lehetőséget biztosított. E döntést viszont a magyar kormány kezdeményezte, mert szándéka volt, hogy a magyarországi németiség minél nagyobb részét elűzze az országból. Vagyis ebben a tekintetben mindenképpen indokolt az *elűzés* fogalom használata. A megvalósítás terén – minden túlkapás, agresszivitás stb. ellenére – azonban jelentős különbségek mutatkoztak a Csehszlovákiában és Lengyelországban kontrollálatlanul zajló, a lehető legnagyobb brutalitással végrehajtott ún. vad elűzésekhez képest. Lásd ehhez VITÁRI 2001, 300–341., itt 338–340.

deklódésemet. Az állandó önreflexió, a kiválasztott módszerkánon és a kollégákkal és konzulensekkel való eszmecsere segített abban, hogy a „magammal hozott szemüveg” optikáját újra és újra megkérdőjelezzem, és a „lencsékét” újrafókuszáljam. E háttérrel – és valószínűleg sok további, alig kategorizálható és megfogható részletet – érdemes jelen munka olvasása közben figyelembe venni.

Kérdések és célok

A pusztavámi tömeggyilkosság története számos kérdést vet fel, amelyek mind mikrotörténeti nézetből, mind pedig elméleti megközelítésből releváns felismeréseket nyújtanak. Amint *A kutatás állása* című alfejezetben utaltam rá, az eddigi feldolgozások csak a rendelkezésre álló források töredékét vették tekintetbe és azokat is kizárólag mononacionális kontextusban. Az első alapvető kérdések éppen ezért a kutatási téma transznacionális megragadását célozzák meg: milyen források állnak rendelkezésünkre a pusztavámi tömeggyilkosságról? Milyen körülmények között és mikor keletkeztek ezek? Milyen funkcióval bírtak és bírnak? Hogyan alakul a mérsárlásról rendelkezésre álló levéltári ismereteink transznacionális körforgása?

Az átfogó levéltári kutatások révén tetemes és sokoldalú korpusz állt össze Izraelből, Németországból, Magyarországról és az Egyesült Államokból. Ezenkívül bevontam kortörténeti forrásokat, hogy lehetőség szerint többszintű vizsgálati bázisra tegyek szert. A kutatás folyamán lépésről lépésre mutatkoztak meg a tényleges és lényegbevágó problémák és kutatási hiányok. A „mi”, „mikor”, „ki” kérdőszavakkal kezdődő mondatok egyre inkább utaltak a vizsgálat során jelentkező, a tanú alakja köré csoportosuló kihívásokra. A tanúvallomások megtételének érzékelése, perspektivitása és az időhöz, az adott korhoz való elválaszthatatlan kapcsolata szintén nyomokat hagy a vallomásokban. A kutató tehát nemcsak ismerteti a vallomások nézőpontját, hanem megpróbálja feltárni a tanúk „rejtett nézőpontját” és nehezen megragadható perspektíváját. Hogyan működik a tanúvallomás a pusztavámi tömeggyilkosság esetében? Kit idéznek meg tanúként és kit nem? Ki dönt úgy, hogy intézményi kényszer nélkül tanúvallomást tegyen? A tanúvallomásoknak milyen formáit lehet megfigyelni? Milyen val-

lomástípusok alakulnak ki? Milyen szemantikai-narratív struktúrákra lehet rámutatni a különböző tanúcsoportoknál?

E kérdéskomplexum által vezérelve helyeztem el és értelmeztem a forrásokat. Az utolsó fejezet lezárja e munka kutatási területét és témakörét, és a következő kérdésekre keresi a választ: Mennyiben tematizálták/ tematizálják a pusztavámi tömeggyilkosságot a régi és az új hazában? Milyen emlékezhelyei vannak a pusztavámi tömeggyilkosságnak? Hogyan befolyásolta a menekülés és az elűzetés az egyén és a közösség belső (ön)reflexióját és külső megítélését? Milyen narratívái léteznek, keletkeznek a pusztavámi tömeggyilkosságnak, s melyeket artikulálnak az emlékezetkultúra kontextusában? Mely tartalmakat kell számúzni egy bizonyos diszkurzusból, hogy ezt a diszkurzust életben lehessen tartani? Ki határozza meg magát áldozatként és hogyan? Áldozatnak állítják be magukat a Pusztavámról származók vagy még ott élők?

A kutatói kérdések olyan témakörökre terjednek ki, mint a tanúság, az emlékezetkultúra, a hallgatás–felejtés–elfojtás, a mítoszok, a lokális és nemzeti narratívák (és képződésük) és az identitás. Jelen kötetnek nem célja, hogy felelősségre vonja a tetteseket, nem keresi a (vélelmezett) univerzális „igazságot” vagy a jogi „igazságtételt”. A kutatás célja egyrészt, hogy tanulmányozza a mai állás szerint rendelkezésre álló források alapján a pusztavámi tömeggyilkosságot, másrészt hogy megvizsgálja a háttérben meghúzódó, a traumatikus eseményt megelőző, azt végigkísérő és követő politikai, illetve szociokulturális folyamatokat, hogy elemezze az egyén és közösség közötti dialektikus viszonyt, elméleti értelemben megvilágítsa a tanúságot, hogy összehozzon különböző forrásokat, s hogy a pusztavámi tömeggyilkossággal kapcsolatos kutatási hiányokat kipótolja.

Szerkezet

A bevezetést követően e tanulmány második fejezetét a kutatási téma történeti kontextualizálásának szentelem, illetve a legfontosabb fogalmakat tisztázom. A magyarországi németek történetének vázlata után a magyarországi zsidóság történetének bemutatása következik, melynek fókuszában a magyar hadseregben teljesítendő zsidó kényszermunka-szolgálat áll. A Horthy-proklamációnak kulcsszerepe van

a pusztavámi tömeggyilkosság történetében, ezért röviden felvázolom ennek jelentőségét is. Végezetül a két legjelentősebb helyszínen, Pusztavám és Geretsried, illetve egymáshoz fűződő kapcsolataik történeti és földrajzi vizsgálatát végzem el.

A következő, *A pusztavámi tömeggyilkosság tanúsága* című fejezet interdiszciplináris, elméleti bevezetéssel kezdődik a tanúságról. Mivel jelen tanulmány legfontosabb forrásai a tanúvallomások, differenciáltan kezelem és intenzíven megvitatom a tanú alakját, a tanúságtétel aktusát és a vallomások különböző formáit, miközben reflektálok a tanúság episztemológiai szintjére. Az elméleti rész után következik a pusztavámi tömeggyilkosság zsidó túlélői tanúságának elemzése. Ez és a következő három fejezet hasonló felépítéssel rendelkezik: a tanúcsoportok elhelyezése után a kiválasztott tanúvallomások hermeneutikai elemzése következik, majd egy köztes összegzés a kutatói kérdésekről, s végül a legfontosabb szemantikai tendenciák ábrázolása az adott tanúcsoportban.

A pusztavámiak tanúsága alfejezet a falu lakosainak vallomásaival foglalkozik. Mivel a település a tömeggyilkosság helyszínéeként mindig magával hordozza ezt az örökséget, lakosai életét is végigkíséri ezen esemény. Már 1945-ben jelentkeztek az első hozzátartozók, akik tudni akarták, hogy mi történt a szeretteikkel Pusztavámon. Nemcsak hátramaradtak, hanem az állami szervek is tudni akarták, hogy kit lehet felelősségre vonni a kegyetlen kivégzésekért.

Nemcsak a Pusztavámon maradók tettek vallomást a mészárlásról, mint az nyilvánvalóvá válik *A Pusztavámról elűzött németek tanúsága* című fejezetből. Mielőtt a háború 1944 karácsonyán elérte a falut, december elején több pusztavámi család döntött úgy, hogy hazájukat vagy vonattal hagyják el Ausztria és Csehszlovákia irányába vagy lovas kocsikkal indulnak Ausztria felé. Néhányan 1945 januárjában keltek útra. A háború után egynéhányan visszatértek Magyarországra, a legtöbbben viszont maradtak, és a háború utáni Németországban kezdtek új életet. Az akkor otthon maradó pusztavámiak közül 611 főnek 1948-ban kellett elhagynia a falut, őket a szovjet megszállási övezetbe útték.²¹ Ebben a fejezetben elemzem az egykor Pusztavámon élők, de életüket a háború után régi hazájuktól távol folytatók tanúvallomásait.

²¹ ERDŐS 1998, 14.

Az utolsó alfejezet a negyedik tanúcsoport vallomásaival foglalkozik, idetartoznak a hadsereg kötelékébe tartozó német és magyar személyek. A magyar hadsereg VII. zászlóalja 1944 őszén két munkaszolgálatos századdal rendelkezett: a 180–190 fős 107/320. számú századdal és az ún. „orvosszázaddal”, melynek 165 „egyenruhás” zsidó munkaszolgálatos volt a tagja.²² Mielőtt a zászlóaljakat Pusztavámra helyezték volna, Jolsván²³ állomásoztak. A századokat és a keretlegénység egy részét Pusztavámon szállásolták el, miközben a törzskart, Kurucz József zászlóaljparancsnokot és néhány munkaszolgálatost Bakonysárkányban helyeztek el.²⁴ A századok parancsnoka a tömeggyilkosság idején Termann László volt, akit második világháborút követően az államrendőrség többször kihallgatott, őrizetbe vette, illetve vizsgálati fogságba helyezett, és végül 1947-ben bíróság elé állították. A tömeggyilkosság idején nemcsak magyar, hanem német katonák is tartózkodtak Pusztavámon. Harminc évvel később a frankfurti államügyészség nyomozása keretében hallgatták ki őket. Tanúvallomásaiknak szenteltem az elemzés utolsó részét.

Miközben az előbbi fejezetekben megvizsgált tanúvallomások az elsődleges tapasztalatok hordozóiként állnak az elemzés középpontjában, addig *A pusztavámi tömeggyilkosság emlékezete* című fejezet a mélysárlás emlékezetét annak politikai és társadalmi mátrixában kísérli megrajzolni. Rákérdezek az emlékezhordozókra és az emlékezhelyekre, kísérletet teszek a jelenkorig terjedő kitekintésre, miközben vizsgálom a menekülés és elűzés tapasztalata és a pusztavámi tömeggyilkosság emlékezete közötti összefüggést.

A zárófejezetben összefoglalom az elemzés eredményeit, miközben az elméleti fókusz a tanúságra helyeződik. A publikációt a századok tagjairól összeállított összefoglaló táblázatok, a felhasznált források és szakirodalom, valamint névmutató zárja. Az egyes fejezetek rövid, iránytűként szolgáló bemutatása után a monográfiával kapcsolatos további, a kutatási témán túli támpontok következnek.

²² Az adatok a 7/1947/73. sz. ítéletből származnak. A Hadtörténelmi Levéltár katalógusa szerint a munkaszolgálatosok hiánytalan listája nem áll rendelkezésre, így ez az adat csak a meglévő forrásokra alapozható. A Pusztavámon munkaszolgálatot teljesítők száma 300–350 főre tehető. Stammer, ÁBTL, O-14922/71,29.

²³ A település ma Szlovákiában található Jelšava néven. (a ford.)

²⁴ Kuruc néven is szerepel.

A munka genderaspektusa kapcsán szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy itt egy férfi szereplők által dominált történetről van szó. A zsidó munkaszolgálatosok, a német és magyar katonák, a kihallgatók, a nyomozók és az interjúkészítők szinte kivétel nélkül férfiak voltak. A nők elsősorban a tömeggyilkosság tanújaként jelennek meg, de így is nagyon csekély számban. Ezen okból kifolyólag – szem előtt tartva az olvashatóságot is – a következőkben lemondunk az olyan kettős megnevezések kötelező használatáról, mint a „pusztavámi nők és a pusztavámi férfiak”. Azokban a kiválasztott esetekben, amikor a szerző fel kívánja hívni az olvasók figyelmét mindkét nem részvételére, mindkét megnevezést alkalmazom.

A különböző források írásmódját szándékosan nem egységesítettem. Néhány, eredetileg magyarországi német dialektusban íródott szöveghez az irodalmi német átíratot lábjegyzetben feltüntettem. A fordítások – amennyiben másként nem jelölöm – tőlem származnak. A települések neveinél a mostani hivatalos vagy a kutatásban legelterjedtebb formát vettem alapul. Az előforduló települések névváltozatait tartalmazó lista a mellékletben található.

Végezetül utalnom kell arra, mi az, amit ez a munka nem kínál: ez a kötet nem tisztán történeti forrásmunka, de nem is pusztá ábrázolása a 20. század bizonyos traumatikus eseményei következményeinek sem. A vizsgált tárgy terjedelme erősen korlátozott. A munka sem a magyarországi németek teljes történetét nem meséli el, sem pedig a háború utáni évek átfogó elemzését nem kínálja, de nem is tisztán elméleti munka a tanúságról. A vizsgálat középpontjában a pusztavámi tömeggyilkosság áll. Aki azonban arra a kérdésre vár választ, hogy „hogyan is történt valójában”, annak csalódnia kell, mivel ez a munka nem támaszt igényt az események pozitívista szellemben való rekonstrukciójára.

Függelék

A 107/320. sz. század és az ún. „orvosszázad”

A magyar hadsereg VII. zászlóalja 1944 őszén két munkaszázadból állt, a 107/320. sz. körülbelül 180-190 fős századból és az ún. „orvosszázadból”, melynek kb. 165 „egyenruhás” zsidó kényszermunkás volt a tagja. A számok a 7/1947/73. sz. ítéletből származnak. A budapesti Hadtörténelmi Levéltár katalógusa szerint nem található teljes lista a munkaszolgálatosokról. Így ez az adat csak a rendelkezésre álló forrásokra támaszkodhat. A Pustavámon tartózkodó munkaszolgálatosok száma 300 és 350 között mozoghatott.⁸²¹

A meggyilkolt munkaszolgálatosok

A Munkaszolgálatosok Országos Antifasiszta Szövetsége Országos Központjában felállított Exhumációs és Síremlék Bizottságok 1948-ban megjelent publikációjában 174 meggyilkolt munkaszolgálatos neve szerepel.⁸²² Az Exhumációs Bizottság adatai szerint összesen 212 holttestet exhumáltak Pustavámon.⁸²³ Az áldozatok maradványait 1947. április 13-án⁸²⁴ a budapesti Kozma utcai zsidótemetőben temették el. A síremlék felirata 216 meggyilkolt munkaszolgálatosról szól, akik közül 35 ismeretlen volt. A következő lista az elemzett források alapján összesíti a pustavámi tömeggyilkosság áldozatainak neveit.⁸²⁵ A lista azonban így is hiányos.

⁸²¹ BArch B 162/9583, 46.

⁸²² MESB 1948, 73–75.

⁸²³ ÁBTL O-12022, 120–121.

⁸²⁴ J. Mező Éva cikkében 1947. április 17-ét adja meg az exhumálás dátumaként. J. Mező 2005.

⁸²⁵ Ennek alapját az 1948-ban közzétett 174 név képezi. MESB 1948, 73–75. A további nevek a Jad Vasem Levéltárból (Pages of Testimony Names Memorial Collection), az ÁBTL O-12022. sz. állagából és a BFL 19923/1949. sz. aktájából származnak.

1. Adorján Sándor
2. Altmann Aladár
3. Balányi Endre
4. Balázs Endre
5. Balázs György, Dr.
6. Bálint György, Dr.
7. Balla Dr. Ignác
8. Bánkuti Zsigmond
9. Barok György
10. Baumgartner Gyula, Dr.
11. Bedő „mérnök”
12. Berger Marcel
13. Berger László, Dr.
14. Berkovics Gyula, Dr.
15. Blassberger Győző, Dr.
16. Blau Károly, Dr.
17. Blechner Antal, Dr.
18. Bleyer László, Dr.
19. Blum György
20. Blumenthal
21. Bodó Ernő
22. Braun Márk
23. Brichta György, Dr.
24. Büchler Zoltán
25. Bumbaer, Dr.
26. Csányi Barna, Dr.
27. Csengeri Klein Rezső Rudolf (?)
28. Csengeri Rezső
29. Cserepes Zoltán, Dr.
30. Dénes Ignác
31. Dénes Zsigmond, Dr.
32. Deutsch Manó, Dr.
33. Deutsch Zoltán
34. Dévényi Gusztáv
35. Diamont László
36. Donner Rezső
37. Eckstein Ernő
38. Engländer József, Dr.
39. Engländer Imre
40. Erdős Jenő
41. Ervin Pál, Dr.
42. Farkas Lajos, Dr.
43. Fehér Ödön
44. Fischer György
45. Fischer József
46. Flamm Sándor, Dr.
47. Fleischer Andor
48. Flesch Péter, Dr.
49. Fodor Imre, Dr.
50. Fohn Mihály, Dr.
51. Frank József, Dr.
52. Frank László, Dr.
53. Frey György, Dr.
54. Friedmann Ignác
55. Friedmann Elek, Dr.
56. Friedmann József
57. Friedmann Sándor, Dr.
58. Frisch Miklós
59. Fuchs István
60. Fürész Jenő, Dr.
61. Gara Nándor
62. Garai László, Dr.
63. Gárdos Zsigmond
64. Gartner/Gürtner Sándor
65. Gergely Vilmos, Dr.
66. Gerő József
67. Glück Béla
68. Grosz György, Dr.
69. Grünwald Hermann
70. Gürtner Pál
71. Gürtner Sándor
72. Gyárfás János, Dr.
73. Halász László
74. Haussmann János, Dr.
75. Havas Elemér
76. Havas György
77. Hecht Károly
78. Herskovits Henrik, Dr.
79. Hevesi István
80. Hirn Lajos, Dr.
81. Hollander József
82. Kállai Zoltán

83. Kálmán Endre, Dr.	124. Reich József
84. Kálmán Sándor, Dr.	125. Reichard Jenő
85. Kardos Fülöp	126. Reinitz Vilmos, Dr.
86. Károlyi Gyula	127. Ritter Márton
87. Karsai Dezső, Dr.	128. Rosenberg László, Dr.
88. Kekedi Adolf	129. Rosenberg Vilmos
89. Kellner László	130. Rosenblüh Jenő
90. Kemény Imre, Dr.	131. Rosenthal/Rozental Jakob Ernő
91. Kemény János, Dr.	132. Rosenwald Béla, Dr.
92. Kisgömöri László, Dr.	133. Rosner György, Dr.
93. Klein Ferenc	134. Rosner Imre
94. Klein István, Dr.	135. Rothmann István
95. Klein Lajos	136. Rothmann Sándor, Dr.
96. Klein László, Dr.	137. Rottenberg Henrik
97. Klein Zoltan	138. Sáfrány György
98. Kohn Béla	139. Sáfrány Jenő
99. Kolos Hentik	140. Salamon Lipót
100. Könyves Lajos	141. Salamon Mátyás
101. Kornitzer Richard, Dr.	142. Salzer Oszkár György, Dr.
102. Koziner Dezső, Dr.	143. Sándor Imre, Dr.
103. Krausz Gyula, Dr.	144. Sándor László, Dr.
104. Kun András, Dr.	145. Schreiber Lajos, Dr.
105. László Béla, Dr.	146. Schüfer László, Dr.
106. László Jenő, Dr.	147. Schwabach László, Dr.
107. Lénárd Egon, Dr.	148. Schwarz Lajos
108. Lengyel György, Dr.	149. Schwarz Tibor, Dr.
109. Lengyel József, Dr.	150. Schwimmer György
110. Lukács Miklós	151. Seidner Ernő, Dr.
111. Lusztig Miklós, Dr.	152. Singer Béla, Dr.
112. Lusztik/Lustig Sámuel, Dr.	153. Singer Jenő, Dr.
113. Mahler Dezső	154. Singer László, Dr.
114. Maitin Tivadar, Dr.	155. Slomovics Henrik, Dr.
115. Morvay Károly	156. Somogyi Ernő
116. Müller Sándor	157. Stamberger Sámuel, Dr.
117. Munk Károly, Dr.	158. Steinberger Ede, Dr.
118. Nagy Jakab	159. Stern Béla
119. Ofner Lipót	160. Stern László, Dr.
120. Pál Ervin, Dr.	161. Stern Lipót
121. Páncél György	162. Stern Zoltán (?)
122. Pikler János	163. Stern Zoltán, Dr.
123. Popper Géza, Dr.	164. Sternfeld Sándor

165. Szabados György, Dr.	179. Váradi Pál, Dr.
166. Szabó Béla	180. Varga Gyula
167. Szabó Jenő, Dr.	181. Varga József, Dr.
168. Szamek Lajos, Dr.	182. Vértés Sándor
169. Szántó Endre, Dr.	183. Vidor Miklós
170. Szegő Lajos	184. Vidor Sándor, Dr.
171. Szilágyi Imre	185. Vince Gyula, Dr.
172. Szita Elemér	186. Weisz Bertalan, Dr.
173. Takács József, Dr.	187. Weisz Gábor
174. Timár István	188. Weisz Géza, Dr.
175. Tóth József, Dr.	189. Weisz László, Dr.
176. Tuppler József	190. Weiszhaus István, Dr.
177. Vágó Imre, Dr.	191. Wirtschafter Mihály
178. Vajda Ármin, Dr.	

Az elmenekült zsidó munkaszolgálatosok

Az 1944. október 15-ről 16-ára virradó éjszaka elmenekülő zsidó munkaszolgálatosok pontos számát teljes bizonyossággal nem lehet megadni. A források alapján ez a szám száz körül lehet. A következő lista olyan túlélőket tartalmaz, akik megadták a velük menekülő más munkaszolgálatosok számát. Ezt követik a zsidók menekülését segítő pusztavámiak adatai.

Túlélők és társaik:

1. Ádám Sándor, Dr. (ÁBTL O-12022, 97.) = 1+x személy
2. Andor Gerhardt (BFL 19923/1949, 46.) = 6–7 személy
3. Englender Ernő (BFL 19923/1949, 255.) = 36 személy
4. Fischer László; Geiger Ervin; Feldmann György (VHA IC 51480) = 3 személy
5. Fried Tibor (BFL 19923/1949, 294.) = 2 személy
6. Klein Béla (BArch 162/9583, 101.) = 3 személy
7. Kurlander Miklós (BFL 19923/1949, 58.) = 48 személy
8. Lichtenstein László, Dr. (BFL 19923/1949, 11.) = 38 személy
9. Lichtschein/Lénárd Jenő, Dr. (BFL 19923/1949, 254.) = 3 személy
10. Márkus Dezső (BFL 19923/1949, 146.) = 14 személy
11. Melek Izidor (BFL 19923/1949, 66.) = 50 személy

12. Neményi Géza (YVA O.33/1953) = 9 személy
13. Oppenheimer Rudolf, Dr. (ÁBTL O-12022,91.) = 20–25 személy
14. Rosenblatt Károly, Dr. (BFL 19923/1949, 71.) = 2 személy
15. Schneewis László (BFL 19923/1949, 37.) = 48 személy
16. Schvarcz Ignác (VHA Velencei, Judith, IC 20711) = 3 személy
17. Schvarcz Miklós (BFL 19923/1949, 62.) = 1 személy
18. Vaktor Géza (BFL 19923/1949, 68.) = 35 személy
19. Weinberger/Várkonyi László (BFL 19923/1949, 515.) = 4 személy

A menekülést segítő pusztavámi lakosok:

1. Bariák (Barniák, Barják, Barniak) Ferenc (BFL 19923/1949, 266.) = 20–25 személy
2. FV (ÁBTL O-12022 és BArch B162/9583, 101.) = 3 személy
3. IK (ÁBTL O-12022, 46.) = 20–25 személy
4. Unger Lajos (Oppenheimer; ÁBTL O-12022, 90-91.) = 20–25 személy
5. Richter Miklós (Szpevák; ÁBTL O-12022, 86.) = 1 személy

A menekülést segítő őrmester:

1. Jakab Zoltán (YVA; M.31.2/9739) = 5 személy

Képek jegyzéke

1. ábra: A „pusztavámi mártírok” síremléke a budapesti Kozma utcai zsidótemetőben. Forrás: YVA/9072212
2. ábra: A meggyilkolt munkaszolgálatosok nevei a síremléken. Forrás: YVA/8105/51
3. ábra: Czürös Zoltán a temetési szertartáson 1947-ben. Forrás: MESB 1948. 39.
4. ábra: Farkas Józsefné pusztavámi lakos és az emléktábla. Forrás: KOVALCSIK–ZSOHÁR é. n.
5. ábra: Emléktábla a pusztavámi művelődési a felújítás előtt. Forrás: Vadász Gábor: Kövek útján. URL: nov.lkg-bp.sulinet.hu/botlato.../diakok.../kobezart_fajdalom.ppt (Utolsó letöltés: 2017. 03. 08.)
6. ábra: A felújított művelődési ház az emléktábla nélkül 2017-ben. Forrás: a szerző felvétele, 2017.
7. ábra: A Bleyer Jakab Emlékkő felavatása 1970. június 28-án Geretsriedben. Forrás: <https://www.merkur.de/lokales/wolfratshausen/eine-starke-gemeinschaft-675641.html> (Utolsó letöltés: 2020. 08. 31.)
8. ábra: Vitrin Geretsried Város Múzeumában. Forrás: a szerző felvétele, 2015.
9. ábra: Stammler Ferenc cipésszerszámai és számlatömbje. Forrás: a szerző felvétele, 2015.
10. ábra: Dr. Takács József, a pusztavámi tömeggyilkosság áldoztának emléktáblája. Forrás: RÁTKAI é. n.
11. ábra: Kovács János és mostohaapja, Reiner Béla. Forrás: United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), John Kovacs hagyatéka, Fotószám: 54806

Rövidítésjegyzék

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁVH	Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága
ÁVO	Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya
BArch	Szövetségi Levéltár (Bundesarchiv)
BFL	Budapest Főváros Levéltára
DAG	Dynamit Részvénytársaság (Dynamit Aktiengesellschaft)
DEGOB	Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság
DJ	Német Ifjúság (Deutsche Jugend)
DSC	Német Robbantáskémia (Deutsche Sprengchemie)
FML	Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
HJ	Hitlerjugend
HL	Hadtörténelmi Levéltár
LAA	Szövetségi Levéltár – Teherkiegyenlítési Levéltár (Lastenausgleichsarchiv)
MNK	Magyar Népköztársaság
MNNE	Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete
MNSZ	Magyarországi Németek (Nép)Szövetsége, Volksbund
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
NDK	Német Demokratikus Köztársaság (DDR, Deutsche Demokratische Republik)
NSDAP	Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei)
NSZK	Németországi Szövetségi Köztársaság (BRD, Bundesrepublik Deutschland)
Ost-Dok	A Kelet és Közép-Európából elűzött németek dokumentációja (Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa)
OT	Todt-Szervezet (Organisation Todt)

SD	Az SS birodalmi vezérének Biztonsági Szolgálata (Sicherheitsdienst des Reichsführers SS)
SS	Az NSDAP védosztaga (Schutzstaffel der NSDAP)
SzfvPL	Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár
USHMM	Egyesült Államok Holocaust Emlékmúzeuma (United States Holocaust Memorial Museum)
VHA	USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Levéltára (Visual History Archive der USC Shoah Foundation)
VoMi	Népinémet Közvetítőhely (Volksdeutsche Mittelstelle)
YVA	Jad Vasem Levéltár (Yad Vashem Archives)

Források és irodalom

Nyomtatásban nem megjelent források

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- ÁBTL M-36212
- ÁBTL O-12022
- ÁBTL O-12721
- ÁBTL O-14922/1a
- ÁBTL O-14922/5
- ÁBTL O-14922/71
- ÁBTL O-14922/94
- ÁBTL 3.2.5. O-8-487/1
- ÁBTL 3.1.9. V-55941/1

Geretsried Város Levéltára

- Sa/Pub E007/1 Sammlungen, Publikationen

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- BFL 19923/1949

Szövetségi Levéltár – Ludwigsburgi Kirendeltség

- BArch B 162/9583
- BArch B 162/9584
- BArch B 162/9585

Szövetségi Levéltár – Teherkiegyenlítési Levéltár, Bayreuth

- BArch LAA, Ost-Dok 16/31
- BArch LAA, Ost-Dok 17/32

Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB)

- DEGOB/3006

Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára (FML)

- FML IV/414/7
- FML V157/19
- FML XXIV.201/7 Ki- és áttelepítésre vonatkozó névjegyzékek és iratok

Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár (SzfvpL)

- SzfvPL-No. 4546 – 1944. 10. 17.
- SzfvPL-No. 4546 – 1947. 04. 14.
- SzfvPL-No. 4546 – 1948. 02. 14.

Jad Vasem Levéltár (YVA)

- YVA O.3/1047
- YVA O.3/947
- YVA O.3/982
- YVA O.33/1953

Interjúk

USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Levéltára (VHA)

- Barnett, Marika. Interjúszám: 33944
- Fischer, László. Interjúszám: 51480
- Fodor, Judit. Interjúszám: 50961
- Kont, Katharina. Interjúszám: 33872
- Steinberg, Milton. Interjúszám: 49922
- Strausz, Leopold. Interjúszám: 15704
- Velencei, Judith. Interjúszám: 20711
- Wilhelm, Eva. Interjúszám: 4474

Sajtó

- Fejér Megyei Hírlap
- Gyógyszerészet
- Isar-Loisachbote/Geretsrieder Merkur

- Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének Lapja
- Orvosi Hetilap
- Neue Zeitung

Múzeumok

- Geretsried Város Múzeuma
- Egyesült Államok Holocaust Emlékmúzeuma

Internet-oldalak

- <http://www.geretsried.de/>
- <http://www.pusztavam.hu/site/>
- <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/dokument/nepbir.htm>
- <http://www.yadvashem.org/>

Nyomtatásban megjelent források

POLGÁR 2008	Polgár, Péter Antal: <i>Perbe fogott múlt. Tanulmányok a háborús és népellenes bűnösök pereiről.</i> Mór 2008.
TAFFERNER et al.
1978	Tafferner, Anton – Schell, Franz – Wlittman, Adam: <i>Heimatsbuch von PusztaVám und Umgebung. Werden und Vergehen einer deutschen Siedlung in Ungarn.</i> Geretsried 1978.

Irodalomjegyzék⁸²⁶

AGAMBEN 2003	Agamben, Giorgio: <i>Was von Auschwitz bleibt. Das Archiv und der Zeuge,</i> Frankfurt am Main 2003.
ALMÁSI 1999	Almási, János: <i>Geschichte der Deutschen in Ungarn. Zusammenfassung mit Dokumenten.</i> Budapest 1999.

⁸²⁶ A már nem elérhető internetes források képernyőfotói/letöltése megtalálható a szerző magánlevéltárában.

- ARATÓ 1960 Arató, Endre: Kann der Volksbund reingewaschen werden? Randbemerkungen zu einigen „historischen“ Arbeiten Johann Weidlein's. *Neue Zeitung*, 1960. 10. 21. 3.
- ASMANN, J. 1999 Asmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 1999.
- ASSMANN, A. 2003 Assmann, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München, 2003.
- ASSMANN, A. 2006 Assmann, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München, 2006.
- ASSMANN, A. 2007 Assmann, Aleida: Vier Grundtypen von Zeugenschaft. In: Kößler, Gottfried – Elm, Michael (Hrsg.): *Zeugenschaft des Holocaust. Zwischen Trauma, Tradierung und Ermittlung*. Frankfurt am Main u. a. 2007. 33–51.
- ASSMANN, J. 2012 Assmann, Jan: Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In: Obertreis, Julia (Hrsg.): *Oral History*. Stuttgart, 2012, 175–187.
- ASZÓDI–DOBROSSY 2002 Aszódi Imre – Dobrossy István: A jolsvai orvosszázad sorsa. *Orvosi Hetilap*, 143 (2002) 36, 2085–2088.
- BACHMANN-MEDICK 2011 Bachmann-Medick, Doris: Transnationale Kulturwissenschaften. Ein Übersetzungskonzept. In: Smilovski, Daniel – Dietrich René (Hrsg.): *Lost or Found in Translation? Interkulturelle/Internationale Perspektiven der Geistes- und Kulturwissenschaften*. Trier, 2011, 53–72.
- BALOGH 1994 Balogh, Balázs: Ungarndeutsche in Geretsried. *Ethnologia Europea*, 24 (1994) 59–66.
- BARTHES 2012 Barthes, Roland: *Das Rauschen der Sprache. Kritische Essays*. Frankfurt am Main, 2012, 164–172.
- BEER 1998 Beer, Mathias: Im Spannungsfeld von Politik und Zeitgeschichte. Das Großforschungsprojekt „Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa“. *Viertelsjahrshefte für Zeitgeschichte*, 46 (1998), 3, 345–389.

- BEER 2004 Beer, Mathias: „die helfte hir und tie helfte zuhause”. Die Vertreibung der Deutschen aus Ungarn und ihre Eingliederung im geteilten Deutschland. In: Almai, Frank (Hrsg.): *Deutsche in Ungarn – Ungarn und Deutsche. Interdisziplinäre Zugänge*. Dresden, 2004, 37–69.
- BEER 2005 Beer, Mathias: Die Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa (1953-1962). In: Kittel, Manfred – Gauger, Jörg-Dieter (Hrsg.): *Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten in der Erinnerungskultur*. Sankt Augustin, 2005, 17–35.
- BEER 2010 Beer, Mathias: Das Heimatbuch als Schriftenklasse. Forschungsstand, historischer Kontext, Merkmale und Funktionen. In: Beer, Mathias: (Hrsg.): *Das Heimatbuch. Geschichte, Methodik, Wirkung*. Göttingen, 2010.
- BEER 2011 Beer, Mathias: *Flucht und Vertreibung der Deutschen. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*. München, 2011.
- BEER 2014 Beer, Mathias: *Migration und Mythen*. Ulm, 2014.
- BELLÉR 1981 Bellér Béla: *A magyarországi németek rövid története*. Budapest, 1981.
- BENJAMIN é.n. Benjamin, Walter: Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit. URL: <http://www.arteclab.uni-bremen.de/~robben/KunstwerkBenjamin.pdf> (Utolsó letöltés: 2017. 04. 21.)
- BERGEN 1999 Bergen, Doris L.: The 'Volksdeutschen' of Eastern Europe, World War II, and the Holocaust. Constructed Ethnicity, Real Genocide. In: Bullivant, Keith – Giles, Geoffrey (Eds.): *Yearbook of European Studies. Germany and Eastern Europe. Cultural Identities and Cultural Differences*. Amsterdam – Atlanta 1999, 70–93.
- BEUTLER 2001 Beutler, Johannes: Zeuge, Zeugnis, Zeugenschaft. In: Kasper, Walter (Hrsg.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Freiburg, 2001, 1440–1446.
- BLS Bayerisches Landesamt für Statistik: Tabelle 12411-001. Fortschreibung des Bevölkerungsstandes, in: Statistikdaten, URL: <https://www.statistikdaten.>

- bayern.de/genesis/online?sequenz=tabelleErgebnis&selectionname=12411-001 (Utolsó letöltés: 2015. 08. 17.)
- BOURDIEU 1998 Bourdieu, Pierre: *Praktische Vernunft. Zur Theorie des Handelns*. Frankfurt am Main, 1998.
- BÖHM 2009 Böhm, Johann: *Die deutsche Volksgruppe in Jugoslawien 1918–1941. Innen- und Außenpolitik als Symptome des Verhältnisses zwischen deutscher Minderheit und jugoslawischer Regierung*. Frankfurt am Main, 2009.
- BÖHM 2012 Böhm, Johann: *Die deutschen Volksgruppen im unabhängigen Staat Kroatien und im serbischen Banat. Ihr Verhältnis zum Dritten Reich 1941–1944*. Frankfurt am Main, 2012.
- BRAHAM 2007 Braham, Randolph: *A Magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest, 2007.
- BRAHAM 1997 Braham, Randolph L.: *A Népiártás politikája, a holocaust Magyarországon*. Budapest, 1997.
- BROCKHAUS 1996 *Brockhaus – die Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden*. Leipzig – Mannheim, 1996, Bd. 24.
- BROOKS 1994 Brooks, Peter: *Psychoanalysis and Storytelling*. Oxford, 1994.
- BRUNNER 2007 Brunner, José: Trauma in Jerusalem? Zur Polyphonie der Opferstimmen im Eichmann-Prozess. In: Kößler, Gottfried – Elm, Michael (Hrsg.): *Zeugenschaft des Holocaust zwischen Trauma, Tradierung und Ermittlung*. Frankfurt am Main, 2007.
- BRUNNER–ZAJDE 2001 Brunner, José – Zajde, Nathalie: *Holocaust und Trauma. Kritische Perspektiven zur Entstehung und Wirkung eines Paradigmas*. Göttingen, 2011.
- CARUTH 1995 Caruth, Cathy: *Trauma. Explorations in Memory*. Baltimore u. a. 1995.
- CASAGRANDE 2003 Casagrande, Thomas: *Die volksdeutsche SS-Division „Prinz Eugen“. Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen*. Frankfurt am Main, 2003.
- CERCEL 2009 Cercel, Larisa: *Übersetzung und Hermeneutik*. Bucharest, 2009.

- DALOS 2006 Dalos, György: *1956. Der Aufstand in Ungarn*. München, 2006.
- DALOS 2012 Dalos, György: *Ungarn in der Nußschale. Ein Jahrtausend und zwanzig Jahre. Geschichte meines Landes*. München, 2012.
- DEÁK 1998 Deák, István: Revolutionäre oder Verräter? Politische Prozesse in Ungarn. *Transit*, 15 (1998), Herbst 15, 60–72.
- DERRIDA 1991 Derrida, Jacques: *Gesetzeskraft. Der „mystische Grund der Autorität“*. Frankfurt am Main, 1991.
- DERRIDA 1998 Derrida, Jacques: Signatur Ereignis Kontext. In: Derrida, Jacques – Peter Engelmann (Hrsg.): *Randgänge der Philosophie*. Wien, 1988, 325–352.
- DERRIDA 2003 Derrida, Jacques: *Bleibe. Maurice Blanchot*. Wien, 2003.
- „DOR“ 2014 „DOR“: Hunderte Besucher beim Siedlungsfest. *Isar-Loisachbote/Geretsrieder Merkur*, (2014), 5.
- DURUCZ 2006 Durucz, Peter: *Ungarn in der auswärtigen Politik des Dritten Reiches 1942–1945*. Göttingen, 2006.
- ERDŐS 1998 Erdős Ferenc: *Nekem szülőházám (volt)...* Székesfehérvár–Mór, 1998.
- ERLL 2005 Erll, Astrid: *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*. Stuttgart, 2005.
- ERLL–NÜNNING 2004 Erll, Astrid – Nünning, Ansgar: *Medien des kollektiven Gedächtnisses. Konstruktivität, Historizität, Kulturspezifität*. Berlin, 2004.
- ESTERHÁZY [2004] Esterházy, Péter: Dankesrede. In: Friedenspreis des Deutschen Buchhandels, URL: <http://www.friedenspreis-des-deutschen-buchhandels.de/sixcms/media.php/1290/2004%20Friedenspreis%20Reden.pdf> (Utolsó letöltés: 2017. 05. 18.)
- FAEHNDRICH 2005 Faehndrich, Jutta: Papierene Erinnerungsorte. Die Heimatbücher schlesischer Vertriebener. In: Czaplinski, Marek – Hahn, Hans-Joachim (Hrsg.): *Schlesische Erinnerungsorte. Gedächtnis und Identität einer mitteleuropäischen Region*. Görlitz, 2005, 323–342.
- FAEHNDRICH 2011 Faehndrich, Jutta: *Eine endliche Geschichte. Die Heimatbücher der deutschen Vertriebenen*. Köln, 2011

- FAEHNDRICH 2013 Faehndrich, Jutta: Heimatbuch. In: *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa* (2013), URL: ome-lexikon.uni-oldenburg.de/55232.html (Utolsó letöltés: 2019. 09. 26.)
- FELMAN–LAUB 1992 Felman, Shoshana – Laub, Dori: *Testimony Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. New York, 1992.
- FLACH 1978 Flach, Pau: *Zur Vergangenheit von Pusztavám, einer deutschen Gemeinde in Ungarn*. München, 1978.
- FRITZ 2012 Fritz, Regina: *Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944*. Göttingen, 2012.
- GÁBORJÁN 1994 Gáborján, Katalin: In memoriam a Pusztavámon 1944. október 16-án kivégzett mártírok emlékére (1944–1994). *Gyógyszerészet*, 38 (1994), 845–847.
- GANTNER é.n. Gantner, Eszter: Die Tätigkeit des Rabbiner Esriel Hildesheimer in Ungarn. *Academia.edu*, URL: https://www.academia.edu/4922349/Die_T%C3%A4tigkeit_des_Rabbiner_Esriel_Hildesheimer_in_Ungarn (Utolsó letöltés: 2019. 10. 06.)
- GERLACH–ALY 2002 Gerlach, Christian – Aly, Götz: *Das letzte Kapitel. Realpolitik, Ideologie und der Mord an den ungarischen Juden 1944/1945*. Stuttgart–München, 2002.
- GRASS 1997 Grass, Günter: *Der Autor als fragwürdiger Zeuge*. München, 1997.
- GUDEHUS 2010 Gudehus, Christian: *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart, 2010.
- GUDEHUS–WELZER–EICHENBERG 2010 Gudehus, Christian – Welzer, Harald – Eichenberg, Ariane: *Gedächtnis und Erinnerung. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart, 2010.
- HALBWACHS 2018 Maurice Halbwachs: *Az emlékezés társadalmi kerekei*. Budapest, 2018.
- HAMBUCH 1981 Hambuch, Wendel: *Der Weinbau von Pusztavám/Pusztawahn. Der Wortschatz des Weinbaus in der deutschen Mundart von Pusztavám*. Budapest, 1981.
- HEIN–KIRCHER 2006 Hein-Kircher, Heidi: *Historische Mythos- und Kultforschung. Thesen zur Definition, Vermittlung, zu den Inhalten und Funktionen von historischen Mythen und Kulturen*. Würzburg, 2006.

- HENNE 2007 Henne, Thomas: Zeugenschaft vor Gericht. In: Kößler, Gottfried – Elm, Michael (Hrsg.): *Zeugenschaft des Holocaust zwischen Trauma, Tradierung und Ermittlung*. Frankfurt am Main, 2007, 79–91.
- HORTHY [1966] Horthy, Miklós: Aufruf des ungarischen Reichsverwesers Miklós Horthy vom 15. Oktober 1944. Ungarisches Institut, URL: www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19441015-1.pdf (Utolsó letöltés: 2016. 01. 18.)
- HÖHNE 1997 Höhne, Heinz: *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*. München, 1997.
- HUME 1995 Hume, David: *Tanulmány az emberi értelemről*. Budapest, 1995.
- J. MEZŐ 2005 J. Mező, Éva: 1944. október 16. *Fejér Megyei Hírlap*, 2005. október 15. 14.
- K. LENGYEL 2001 K. Lengyel, Zsolt: Deutsche und ungarische Minderheiten in Ostmitteleuropa und die deutsch-ungarischen Beziehungen im 20. Jahrhundert. Ungarisches Institut, Hanns-SeidelStiftung, Budapest, 13. Dezember 2001. URL: <http://www.ungarisches-institut.de/mitarbeiter/lengyel/le13-12-01.html> (Utolsó letöltés: 2015. 04. 10.)
- KARÁDY 1991 Karády, Viktor: A magyarországi antiszemitizmus: kísérlet egy történeti kérdéskör megközelítésére. *Regio: kisebbség, politika, társadalom*, 2 (1991), 1–22.
- KARSAI 2001 Karsai, László: *Holokauszt*. Budapest, 2001.
- KEMPER 2006 Kemper, Theodore D.: Power and Status and the Power-Status-Theory of Emotions. In: Stets, Jan E. – Turner, Jonathan (Eds.): *Handbooks of Sociology and Social Research*. New York, 2006, 87–113.
- KERTÉSZ I. 2006 Kertész, Imre: *Dossier K. Eine Ermittlung*. Reinbek, 2006.
- KERTÉSZ I. 2012 Kertész, Imre: *Roman eines Schicksallosen*. Berlin, 2012.
- KERTÉSZ F. 1990 Kertész F., Iván: A diplomás század tragédiája. In: *Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetségének lapja* (1990), Bd. Sept.

- KERTÉSZ F. 1996 Kertész F. Iván: A „diplomás század” tragédiája. In: Szabó Éva (szerk.): *Helytállás. Embermentő orvosok és egészségügyeik 1944-1945. Visszaemlékezések, tanulmányok*. Budapest, 1996, 176–178.
- KERTÉSZ I. [1993] Kertész Imre: A holocaust mint kultúra. Három előadás. https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KERTESZ/kerteszh00051_kv.html (Utolsó letöltés: 2022. 01. 20.)
- KERTÉSZ I. 1975 Kertész Imre: *Sorstalanság*. Budapest, 1975.
- KERTÉSZ I. 2004 Kertész, Imre: *Der Holocaust als Kultur, Die exilierte Sprache. Essays und Reden*. Frankfurt am Main, 2004, 76–89.
- KERTÉSZ I. 2006 Kertész Imre: *K. dosszié*. Budapest, 2006. https://konyvtar.dia.hu/xhtml/kerteszh_imre/Kerteszh_Imre-K_dosszie.xhtml (Utolsó letöltés: 2022. 01. 20.)
- KLIMÓ 2006 Klimó, Árpád von: *Ungarn seit 1945*, Göttingen, 2006.
- KOMITEE DER STÄDTEFREUND-SCHAFTEN Komitee der Städtefreundschaften Geretsried: Städtefreundschaften. *Städtefreundschaften*, URL: <http://www.geretsried.de/306/> (Utolsó letöltés: 2015. 08. 18.)
- KONRÁD 2005 Konrád Miklós: Az antiszemitizmus zsidó percepciója Magyarországon az első világháború előtt. *Múlt és Jövő*, 16 (2005), 3, 70–80.
- KONRÁD 2017 Konrád Miklós: Egyenjogúsítás feltételekkel. A feltételes zsidóemancipáció eszméjének diadala és bukása. *Múlt és Jövő*, 28 (2017), 3, 28–35.
- KOSELLECK 2003 Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, 2003.
- KOVÁCS M. 2005 Kovács M. Mária: A numerus clausus és a zsidótörvények összefüggéséről. In: Molnár Judit (szerk.): *A Holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2005, 128–139.
- KOVÁCS Z. 2008 Kovács Zoltán András: A Szálasi-kormány belügy-minisztériuma. Rendvédelem, állambiztonság, közigazgatás a nyilas korszakban. Doktori disszertáció. PTE BTK, Pécs, 2008.

- KOVALCSIK–
ZSOHÁR é.n. Kovalcsik Katalin – Zsohár Melinda: A vádakkal ellentétben. *Fejér Megyei Hírlap Online*, URL:<http://feol.hu/hetvege/a-vadakkal-ellentetben-1191744> (Utolsó letöltés: 2017. 03. 08.)
- KRÄMER 2011 Krämer, Sybille: Vertrauenschenken. Über Ambivalenzen der Zeugenschaft. In: Krämer, Sybille – Schmidt, Sibylle (Hrsg.): *Politik der Zeugenschaft. Zur Kritik einer Wissenspraxis*. Bielefeld, 2011, 117–140.
- KRAUSSENECK é.n. Krausseneck, Thekla: Erster Ansturm aufs neue Museum. *Süddeutsche Zeitung*, URL: <http://www.sueddeutsche.de/muenchen/wolfratshausen/geretsried-erster-ansturm-aufs-neue-museum-1.1788358> (Utolsó letöltés: 2017. 05. 12.)
- KUNZ–WEHR
2008 Kunz, Andreas – Wehr, Melanie: Kompendium zur Geschichte und Tätigkeit der Zentralen Stelle. In: Pöschko, Hans H. (Hrsg.): *Die Ermittler von Ludwigsburg. Deutschland und die Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen*. Berlin, 2008.
- KÜHNEL–MARKO-
WITSCH 2012 Kühnel, Sina – Markowitsch, Hans J.: *Falsche Erinnerungen. Die Sünden des Gedächtnisses*. Heidelberg, 2012.
- LANDSMANN-
SCHAFT DER
DEUTSCHEN
AUS UNGARN Landsmannschaft Der Deutschen Aus Ungarn: Unsere Historie. *Landsmannschaft*, URL: <http://www.ldu-online.de/85.html> (Utolsó letöltés: 2016. 10. 24.)
- LAPPIN-EPPEL
2010 Lappin-Eppel, Eleonore: *Ungarisch-jüdische Zwangsarbeiter und Zwangsarbeiterinnen in Österreich 1944/45. Arbeitseinsatz – Todesmärsche – Folgen*. Wien–Münster, 2010.
- LAUB 2002 Laub, Dori: Testimonies in the Treatment of Genocidal Trauma. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 4 (2002), 1, 63–87.
- LEBOVITS 2007 Lebovits Imre: *Zsidótörvények – Zsidómentők*. Budapest, 2007.
- LÉVAI 1946 Lévai Jenő: *Fekete könyv a zsidóság szenvedéseiről*. Budapest, 1946.
- LEVI 1990 Levi, Primo: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Budapest, 1990.

- LOFTUS [1998] Loftus, Elizabeth: Falsche Erinnerungen. *Spektrum*, URL: <http://www.spektrum.de/magazin/falsche-erinnerungen/823559> (Utolsó letöltés: 2016. 02. 29.)
- LOFTUS–DOYLE 1992 Loftus, Elizabeth – Doyle, James M.: *Eyewitness Testimony. Civil and Criminal*. Charlottesville, 1992.
- LÓRINCZ 2015 Lőrincz Csongor: *Az irodalom tanúságtételei*. Budapest, 2015.
- LÜHR 2009 Lühr, Tanja: Aorta des Blumenviertels. *Isar-Loisachbote/Geretsrieder Merkur*, (2009), 5.
- LÜHR 2010 Lühr, Tanja: Mit einem Tanz beim Tschannerl fing es an. *Isar-Loisachbote/Geretsrieder Merkur*, (2010), 4.
- MANN [2015] Mann, Martin: Das „fragwürdige Ich“ erinnert sich. Zu Günter Grass' letztem Buch „Vonne Endlichkeit“. *Literaturkritik*, URL: http://www.literaturkritik.de/public/rezension.php?rez_id=21373&ausgabe=201512 (Utolsó letöltés: 2016. 02. 25.)
- MARGALIT 2004 Margalit, Avishai: *The Ethics of Memory*. Cambridge, 2004.
- MARKOWITSCH–WELZER 2006 Markowitsch, Hans J. – Welzer, Harald: *Das autobiographische Gedächtnis. Hirnorganische Grundlagen und biosoziale Entwicklung*. Stuttgart, 2006.
- MÁRKUS 2020a Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér”. *A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945*. Pécs, 2020.
- MÁRKUS2020b Márkus Beáta: A „német származás” értelmezései a magyarországi németek „malenkij robot”-ra hurcolásának helyi végrehajtása során (1944-1945). In: Eiler Ferenc – Tóth Ágnes (szerk.): *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Budapest, 2020, 167–193.
- MÁRKUS 2014 Márkus Beáta: „Malenkij robot” Baranya vármegyében. Döntési folyamatok: hogyan választották ki a civil lakosok közül azokat, akiket a Szovjetunióban végzendő jóvátételi munkára mozgósítottak 1944/1945-ben? *Múltunk*, 59 (2014) 3, 62–104.
- MCLEOD [2014] McLeod Saul: Loftus and Palmer. *Simply Psychology*. URL: <http://www.simplypsychology.org/loftus-palmer.html> (Utolsó letöltés: 2016. 02. 09.)

- MERKATZ é.n. Merkatz, László: Testvérkapcsolatok. Pusztavám, (Testvérkapcsolatok) URL: <http://www.pusztavam.hu/site/index.php/testvertelepulesek> (Utolsó letöltés: 2014. 04. 18.)
- MERKATZ é.n. Merkatz, László: Település története. Pusztavám, (Település) URL: <http://www.pusztavam.hu/site/index.php/telepules-tortenet> (Utolsó letöltés: 2014. 04. 18.)
- MESB 1948 *A Munkaszolgálások Exhumációs és Síremlék Bizottsága: 10.000 haza hozott hősi halott.* Budapest, 1948.
- MICHAELIS 2011 Michaelis, Andree: Die Autorität und Authentizität der Zeugnisse von Überlebenden der Shoah. In: Krämer, Sybille – Schmidt, Sibylle (Hrsg.): *Politik der Zeugenschaft. Zur Kritik einer Wissenspraxis.* Bielefeld, 2011, 265–286.
- MAGYAR NAGYLEXIKON 2003 *Magyar Nagylexikon.* 17. kötet. Budapest, 2003.
- NÁDAS 2003 Nadas Péter: *Emlékiratok könyve.* Pécs, 2003.
- NAHR 2004 Nahr, Wolftraud: Pferdetreck in eine ungewisse Zukunft. *Isar-Loisachbote/Geretsrieder Merkur,* (2004), 13.
- NÉPSZÁMLÁLÁS 1941 Központi Statisztikai Hivatal: Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Budapest, 1976.
- NIETZSCHE 1998 Nietzsche, Friedrich: *A morál genealógiájához.* Veszprém, 1998.
- NORA 2005 Nora, Pierre: *Erinnerungsorte Frankreichs.* München, 2005.
- OROSZNÉ TAKÁCS 2007 Oroszné Takács, Katalin: *Die zur Erinnerung gewordene Heimat. Heimatbücher der vertriebenen Ungardeutschen.* Dissertation, Budapest, 2007.
- PETŐ 2013 Pető, Andrea: Historicizing Hate. Testimonies and Photos about the Holocaust Trauma during Post-WWII Trials. In: Adler, Nanci – Leydesdorff, Selma (Hrsg.): *Tapestry of Memory. Evidence and Testimony in Life-story Narratives.* New Brunswick – New Jersey, 2013, 3–19.
- PFUNDHELLER 2014 Pfundheller, Kai: *Städtepartnerschaften – alternative Außenpolitik der Kommunen.* Opladen, 2014.

- PIHURIK 2014 Pihurik Judit: A háborús múlt számonkérése az ötvenes években. *Betekintő*, 2 (2014), 1–12.
- PIHURIK 2015 Pihurik Judit: *Perben és haragban világháborús önmagunkkal*. Pécs–Budapest, 2015.
- PUSZTAVÁM ÖNKORMÁNYZATA Puzstavám Önkormányzata: Puzstavámi hírek. Puzstavám, URL: <http://pusztavam.hu/site/index.php?start=27> (Utolsó letöltés: 2017. 04. 21.).
- QUINDEAU 2010 Quindeau, Ilka: Zeugnis und Wahrheit – Fragen an das hermeneutische Geschichtsdenken Paul Ricoeurs aus psychoanalytischer Perspektive. In: Liebsch, Burkhard (Hrsg.): *Bezeugte Vergangenheit oder versöhnendes Vergessen. Geschichtstheorie nach Paul Ricoeur*. Berlin, 2010, 163–178.
- RÁTKAI é.n. Rátkai Árpád: Dr. Takács József – tiszteletbeli elnökünk! Eszperantó társaság, URL: http://www.eszperanto.hu/egyeb/takacs_jozsef_evfordulojara.htm (Utolsó letöltés: 2017. 05. 18.)
- „RED” 2008 „RED”: Geretsried trägt seine Handschrift. *Isar-Loisachbote/Geretsrieder Merkur*, (2008), 5.
- RICOEUR 2008 Ricoeur, Paul: *An den Grenzen der Hermeneutik. Philosophische Reflexionen über die Religion*, Freiburg–München, 2008.
- RIGNEY 2012 Rigney, Ann: Reconciliation and Remembering. (How) Does it Work? *Memory Studies*, 5 (2012), 3, 251–258.
- RITTER [2016] Ritter, György: „Malenkij robot” – „Kleine Arbeit”? Erscheinungsformen, Varianten und Interpretationen der Wiedergutmachungsarbeit am Ende des Zweiten Weltkrieges in Südosteuropa. *Academia.edu*, URL: <https://www.academia.edu/30184887> (Utolsó letöltés: 2019. 09. 18.).
- ROMSICS 2010 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2010.
- ROZETT 2013 Rozett, Robert: *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Jerusalem, 2013.
- SABROW–FREI 2012 Sabrow, Martin – Frei, Norbert: *Die Geburt des Zeitzeugen nach 1945*. Göttingen, 2012.

- SAKMYSTER 2006 Sakmyster, Thomas: *Miklós Horthy. Ungarn 1918-1944*. Wien, 2006.
- „SAS”, MAIBA-UM 2015 „SAS”: Der besondere Maibaum. *Isar-Loisachbote/Geretsrieder Merkur*, (2015), 5.
- „SAS”, STUBE 2013 „SAS”: Willkommen in der guten Stube. *Isar-Loisachbote/Geretsrieder Merkur*, (2013), 5.
- SCHAHADAT–ZBYTOVSKÝ 2016 Schahadat, Schamma – Zbytovský, Štěpán: *Übersetzungslandschaften. Themen und Akteure der Literaturübersetzung in Ost- und Mitteleuropa*. Bielefeld, 2016.
- SCHMID 2014 Schmid, Doris: Tabak und Speck retteten ihnen das Leben. *Isar-Loisachbote/Geretsrieder Merkur*, (2014), 5.
- SCHMIDT 2009 Schmidt, Sibylle: *Zeugenschaft. Ethische und politische Dimensionen*. Frankfurt am Main, 2009.
- SCHMUCK 2007 Schmuck, Hans: Half seinen Landsleuten bei der Eingliederung in die neue Heimat. *Neue Zeitung*, 46 (2007), 3.
- SCHNEIDER 2007 Schneider, Christian: Trauma und Zeugenschaft. Probleme des erinnernden Umgangs mit Gewaltgeschichte. In: Kößler, Gottfried – Elm, Michael (Hrsg.): *Zeugenschaft des Holocaust – Zwischen Trauma, Tradierung und Ermittlung*. Frankfurt am Main, 2007, 157–175.
- SCHOLZ 2011 Scholz, Oliver R.: Das Zeugnis anderer – Sozialer Akt und Erkenntnisquelle. In: Krämer, Sybille – Schmidt, Sibylle (Hrsg.): *Politik der Zeugenschaft. Zur Kritik einer Wissenspraxis*. Bielefeld, 2011, 23–46.
- SCHÖDL 1995 Schödl, Günter: *Land an der Donau*. Berlin, 1995.
- SCHÖRNER 2013 Schörner, Sabine: Schwerer Abschied aus der alten Heimat. *Isar-Loisachbote/Geretsrieder Merkur*, (2013), 5.
- SEEWANN 1997 Seewann, Gerhard: *Migrationen und ihre Auswirkungen. Das Beispiel Ungarn 1918–1995*. München, 1997.
- SEEWANN 2009 Seewann, Gerhard: Juden und Deutsche in Ungarn. In: Bradean-Ebinger, Nelu (Hrsg.): *Akten der Historikertagung zum Verhältnis von Ungarndeutschen und Juden in Ungarn*. Budapest, 2009, 7–28.

- SEEWANN 2014 Seewann, Gerhard: Der Mythos vom leeren Land. Auswanderung nach Südosteuropa in der Neuzeit. In: Beer Mathias (Hrsg.): *Migration und Mythen*. Ulm, 2014, 27–44.
- SEEWANN 2015 Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története I. A kora középkortól 1860-ig; II. 1860–2006*. Budapest, 2015.
- SEEWANN–SPAN-
NENBERGER
1999 Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert: *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46*. München, 1999.
- SEIDLER 1998 Seidler, Franz Wilhelm: *Die Organisation Todt. Bauern für Staat und Wehrmacht 1938–1945*. Bonn, 1998.
- SOÓS 2004 Soós, Mihály: A háborús és népellenes büntettek feltárásának forrásai a Történeti Levéltárban. In: György Gyarmati (szerk.): *Trezor 3*. Budapest, 2004, 81–106.
- SPANNENBERGER
2005 Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest, 2005
- STATZ–
WOHLFARTH
2010 Statz, Albert – Wohlfarth, Charlotte: *Kommunale Partnerschaften und Netzwerke. Ein Beitrag zu einer transnationalen Politik der Nachhaltigkeit*. Berlin, 2010.
- SWANSON 2017 Swanson, John C.: *Tangible Belonging. Negotiating Germanness in Twentieth-Century Hungary*. Pittsburgh, 2017.
- SZITA 2004 Szita, Szabolcs: Zwangsarbeit in Uniform. *Shalom Magazin*, 42 (2004).
- SZÖLLÖSI-JANZE
1989 Szöllösi-Janze, Margit: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft*. München, 1989.
- TILKOVSZKY 1981 Tilkovszky, Loránt: *Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik“. 1938–1945*. Köln, 1981.
- TILKOVSZKY 1998 Tilkovszky Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, 1998.
- TILKOVSZKY 1999 Tilkovszky, Loránt: Die Volksgerichtsprozesse. In: Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert (Hrsg.): *Akten des Volksgerichtsprozesses gegen*

- Franz A. Basch, *Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest 1945/46*. München, 1999, LXVIII–LXXXIV.
- TÓTH 1993 Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között: a németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, 1993
- TÓTH 2001 Tóth, Ágnes: *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München 2001.
- TÓTH 2008 Tóth Ágnes: *Hazatértek: a németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest, 2008.
- TÓTH 2012 Tóth, Ágnes: *Rückkehr nach Ungarn 1946–1950. Erlebnisberichte ungarndeutscher Vertriebener*. München, 2012.
- TÓTH–SEEWANN 2001 Tóth, Ágnes – Seewann, Gerhard: *Migrationen in Ungarn 1945–1948. Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München 2001.
- UNGVÁRY 2002 Ungváry, Krisztián: Antisemitismus und Deutschfeindlichkeit. Der Zweifrontenkrieg. *Suevia Panonica. Archiv der Deutschen aus Ungarn*, 20/30 (2002), 105–119.
- UNGVÁRY 2005 Ungváry, Krisztián: *Die Schlacht um Budapest. Stalingrad an der Donau. 1944/45*. München, 2005.
- VARGA 1991 Varga, László: Ungarn. In: Benz, Wolfgang (Hrsg.): *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*. München, 1991, 331–352.
- VHA Visual History Archive. VHA, URL: <http://sfi.usc.edu/vha/about> (Utolsó letöltés: 2016. 07. 12.)
- VIHAR 1945 Vihar, Béla: *Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiről, 1941–1945*. Budapest, 1945.
- VITÁRI 2015 Vitári, Zsolt: *Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből, 1925–1944*. Pécs 2015.

- VITÁRI 2001 Vitári Zsolt: Kínálkozó alkalom, vagy bosszú? Elűzések Magyarországon. In: Lemberg, Hans - Franzen, K. Erik (szerk.): *Elűzöttek. Hitler utolsó áldozatai*. Nagykanizsa, 2001, 300–341.
- WEBER [2011] Weber, Mathias: Erinnerungsorte. In: *OME Lexikon*, URL: <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/begriffe/erinnerungsort/> (Utolsó letöltés: 2017. 03. 15.)
- WEINKE 2009 Weinke, Annette: *Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst. Die Geschichte der Zentralen Stelle Ludwigsburg 1958-2008*. Darmstadt 2009.
- WELZER 2011 Welzer, Harald: *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. München, 2011.
- WITTMANN 1943 Wittmann, Adam: *Die Mundart von Pusztavám. Siedlungsgeschichte, Lautlehre, Dialektgeographie eines deutschen Dorfes in Ungarn*. Bistritz, 1943.
- WOLF 2010 Wolf, Josef: Donauschwäbische Heimatbücher. Entwicklungsphasen und Ausprägungen. In: Beer, Mathias (Hrsg.): *Das Heimatbuch. Geschichte, Methodik, Wirkung*. Göttingen, 2010, 129–165.
- YAD VASHEM Yad Vashem: The Righteous Among The Nations. In: YVA, URL: <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=en&itemId=4063390> (Utolsó letöltés: 2017. 02. 21.)
- YVA Über das Yad Vashem Archiv. YVA, URL: http://www.yadvashem.org/yv/de/about/archive/about_archive.asp (Utolsó letöltés: 2016. 04. 22.)
- ZIMPRICH 2005 Zimprich, Arthur: Aus Angst vor der Roten Armee. *Isar-Loisachbote/Geretsrieder Merkur*, (2005), 15.
- ZWICKNAGL é.n. Zwicknagl, Anita: Die Geschichte Geretsrieds. *Geretsried*, URL: <http://www.geretsried.de/262/> (Utolsó letöltés: 2015. 08. 17.)

Személynévmutató

- Ádám Sándor 107–109
Agamben, Giorgio 15, 72, 339
Aly, Götz 45
Antall József 34
Arató Endre 175, 181
Assmann, Aleida 67, 68, 70, 276, 332
Assmann, Jan 169, 277, 330
- Báblí István (Stefan) 126, 133, 138,
142, 151, 152, 163, 187, 318
Bachmann, Theodor 131, 155, 156,
158, 161, 171, 251–255, 257–260,
266, 269, 270, 310, 312, 319
Bajor Tibor 282
Bakách-Bessenyei György 49
Bakos István 126
Balogh Balázs 297–299
Bariák Ferenc 107, 133–137
Bariák Ferencné 135–137
Barthes, Roland 239
Basch, Franz Anton 29–32, 200
Beer, Mathias 35
Berentés Lajos 247–250, 271
Bleyer Jakob 28, 29, 298, 299
Böhm, Johann 178
Boldizsár István 243
Bourdieu, Pierre 16
Braham, Randolph L. 12
- Casagrande, Thomas 178
Clay, Lucius D. 35
Czürös Zoltán 282
- Csatay Lajos 47
- Deák István 125
Derrida, Jacques 77, 168, 267, 328
Dinnyés Lajos 282, 283
Durucz Peter 49
- Eichmann, Otto Adolf 93, 273, 320
Emőd Ernő 101
Englender Ernő 101
Eötvös József 26
Esterházy Péter 317
- Faehndrich, Jutta 215
Faragho Gábor 49
Farkasch, Adam 301
Farkas Józsefné 284, 285, 301
Fischer, Avraham 87, 88, 89, 90, 91,
92, 93, 117, 118, 120, 122, 327
Fischer László 111, 112, 113, 330,
331
Fodros Pál 282
Forbát Andor 282
Ferenc József, I. 26
Frei, Norbert 66
Friedmann Pálné 132, 134
Fried Tibor 102–104, 120, 327
Fritz, Regina 47
- Gabányi Lajos 130–134, 172, 216
Geiger Ervin 112
Gerlach, Christian 45

- Grass, Günter 64
 Gratz Gusztáv 28, 29
 Grünfeld Sándor 80–90, 92, 93, 95,
 117, 120, 327
 Günsberger Ödönné 282
- Gyönyör Kálmán 235
- Hain Péter 272, 321
 Halbwachs, Maurice 276
 Hambuch, Wendel 52
 Hauszmann (orvos) 234
 Henne, Thomas 62, 64, 67
 Horn Emil 111, 112, 113, 120, 327, 331
 Horthy Miklós 11, 13, 42, 48–50, 173,
 175, 234, 271–273, 294
 Horváth (százados) 287
 Huber, Mathias 222
 Hume, David 75–77, 85
- Jakab Zoltán 242–246
 J. Mező Éva 282, 289
 József Attila 340
- Kállay Miklós 46
 Karsai László 47
 Kertész F. Iván 290
 Kertész Imre 305, 307, 308, 331, 340
 Kovács Mária M. 44
 Kovács Zoltán András 272
 Krämer, Sybille 67, 70, 76
 Kurucz József 23, 233, 235
- Lakatos Géza 48, 50
 Lappin-Eppel, Eleonore 47
 Laub, Dori 72
 Lazar, Theodor 80, 81, 84–87, 92, 93,
 116, 117, 120, 327, 331, 332
 Lebovits Imre 14
 Levai, Eugene 12
- Levi, Primo 70, 72, 316, 325
 Lichtschein/Lichtenstein László 101
 Loftus, Elizabeth 63
 Lőrincz Csongor 326
- Mann, Martin 64, 175
 Mann, Thomas 316
 Maratzi, Matthias 216, 293
 Margalit, Avishai 71
 Márkus Dezső 100, 282
 Máthay Sándor 136, 137
 Mayers 138, 171, 319
 Michaelis, Andree 78, 79
- Nádas Péter 5
 Nádai István 49
 Nagybacsoni Nagy Vilmos 46
 Neményi Gyula 94–100, 102, 118, 119
 Neun, Heinrich 205, 219, 302
 Ney, Simon 282
 Nora, Pierre 275
- Oppenheimer Rudolf 105–109
 Ordodi György 282
- Polgár Péter Antal 14–16, 307
 Pollák Jenő 121
- Richter Miklós 107, 109
 Ricoeur, Paul 66, 79
 Rózsa Jenő 282
- Sabrow, Martin 66, 69
 Schell, Franz 215, 216, 295, 296
 Schloss, Familie 232
 Schmidt, Sibylle 63, 66, 74
 Scholz, Oliver R. 65, 67, 68, 76, 332
 Schvarcz Ignác 114, 115
 Schvarcz József 101, 114
 Schvarcz Judit 114

- Seewann, Gerhard 27, 32, 35, 37, 38,
40, 51, 224
- Skobrák, Martin 126, 318
- Skorzeny, Otto 49, 50
- Spannenberger Norbert 32
- Stammler, Ferenc (Franz) 108, 109,
122, 124–129, 131, 132–140, 142,
145, 146, 149–152, 156, 158–160,
163, 166, 170–172, 186–188, 191,
192, 195, 196, 198–202, 204–212,
216–226, 228–231, 245, 246, 248,
259, 261, 269, 292–297, 299–304,
311–318, 322–326, 333, 334, 337–
339
- Stammler, József (Josef) 223–226
- Swanson, John C. 32
- Szálasi Ferenc 11, 48, 49, 50, 123,
133, 139, 143, 144, 151, 162, 170,
218, 219, 243, 245, 265, 271, 272,
294, 304, 310, 311, 313, 320, 324
- Szász Károly 13–15, 115, 175, 178,
187, 228, 289, 291, 307
- Székely (főhadnagy) 233, 242
- Szögyi István 282
- Szpevák József 107–109
- Sztójay Döme 47
- Tafferner, Anton 215
- Termann László 23, 90, 102–104,
130, 233–242, 244, 249, 250, 265,
268, 269
- Tetzl János 127–130, 133
- Tóth Ágnes 35, 36
- Unger Ferenc 137–139
- Unger Lajos 105, 107
- Ungváry Krisztián 28, 32
- Varga László 48
- Veesenmayer, Edmund 49
- Velencei, Judith 114–117, 120, 121,
317
- Vencel, Kurt 152, 164, 171, 319
- Vénusz Pál 142
- Wagner Pál (Paul) 126, 318
- Weber, Helmar (Major) 130, 131,
133, 140, 155, 156, 158, 160, 161,
170–172, 210, 237, 240, 241, 249,
253, 254, 256, 259–262, 265, 266,
269, 270, 274, 292, 311–313, 319,
322
- Welzer, Harald 63
- Wiesenthal, Simon 154, 189
- Winkelmann, Otto 49, 155
- Wittmann, Josef 131, 156, 158, 161
- Wüsch, Johann 176–181, 183–189,
227, 228, 323
- Zwacknagl, Anita 301

Településnév-mutató

- Amberg 179
Bakonysárkány 23, 80, 82, 89, 90, 96,
123, 233–235, 243, 247, 249, 268,
313
Batschka (Bácska) 30, 44, 51, 301
Budapest 13, 17, 30, 31, 47–49, 51,
55, 82, 83, 96, 99, 108, 111, 112,
114, 116, 124, 130, 167, 174, 199,
208, 219, 220, 233, 243–245, 264,
271–273, 281–283, 287, 290, 320,
328, 336
Csákvár 51, 136, 149
Frankfurt/Main 12, 23, 154, 155, 162,
164, 167, 170, 172, 186, 190, 191,
195, 196, 198, 199, 201, 204, 217,
218, 221, 226–228, 231, 240, 251,
254, 256, 257, 263, 265, 268, 269,
272, 274, 279, 310, 312, 313, 316,
319, 321–324, 326–328, 335, 338,
339
Geretsried 12, 17, 22, 54–58, 204,
214, 222–225, 279, 292, 296, 298–
301, 303, 304, 337
Jerusalem 278
Jolsva 12–14, 23, 51, 81, 82, 85, 88,
89, 95, 111, 114, 115, 233, 242, 243,
284, 286
Koblenz 174, 175, 177, 178
Losonc 51, 105, 107
Ludwigsburg 17, 154, 167, 226, 264,
328
Miskolc 51, 114–116, 242, 247
Mór 15, 50, 51, 53, 108, 187, 199, 205,
207, 218, 238, 244, 247, 259, 260,
269, 270, 282, 294, 312, 322
München 54, 55, 190, 301, 302
Sopron 51, 52, 57, 219
Székesfehérvár 12, 13, 17, 50, 51, 83,
99, 101, 103, 118, 125, 126, 129,
130, 135, 139, 153, 157, 167–169,
175, 186, 198–200, 208, 220, 234,
237, 239, 240, 242, 244, 246, 250,
265, 267, 269, 272, 273, 313, 317,
318, 320, 322, 324, 327, 328, 330,
335, 338
Tornalja 51, 81, 83, 87, 90, 243

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott

www.szaktars.hu

adatbázisban

Kiadja a Kronosz Könyvkiadó Kft.
Felelős kiadó a Kronosz Kiadó ügyvezetője
Felelős szerkesztő: Erőss Zsolt

www.kronoszkido.hu

